

УДК 811.161.2'28

Дика Л. В.

ШИПЛЯЧІ ПРИГОЛОСНІ В ГОВІРКАХ БОРИСПІЛЬЩИНИ

У статті на матеріалі сучасних діалектних текстів розглянуто приклади збереження м'якості шиплячих в окремих формах дієслів та іменників; піддано сумніву твердження про вплив південно-східних говорів на збереження м'якості середньопіднебінних у поліських говірках.

Ключові слова: говір, перехідні говірки, середньонаддніпряньський діалект, м'якість шиплячих.

Одним із головних завдань сучасної діалектології є створення інвентаря діалектних явищ кожного говору, в ідеалі — кожної говірки. Такий підхід дасть змогу удокладнити наявну на сьогодні інформацію про діалекти української мови, чіткіше окреслити межі говорів і наріч. Особливо це актуально для з'ясування статусу перехідних говірок, для яких є характерними смуги ізоглос різних діалектних явищ, у зв'язку з чим складно визначити діалектну основу говірок перехідної зони, з'ясувати, які риси цих говірок є давніми, питомими, а які виникли внаслідок впливів суміжних говорів та української літературної мови. Зокрема, одним із дискусійних, на наш погляд, є питання м'якості шиплячих у східнополіському говорі та суміжних говірках, перехідних до середньонаддніпряньських.

Межі поширення м'яких шиплячих у середньонаддніпряньських говірках за матеріалами *Атласу української мови* докладно проаналізував А. Залеський. Учений висловив думку, що м'якість шиплячих у дієслівних формах 3 ос. мн. теп. ч. (типу *леж'ат*, *ус'коч'ат'*) та іменника середнього роду (типу *лош'а*, *кур'ч'а*) — одна з небагатьох рис південно-східних говорів, яка чітко виділяє їх з решти українських говорів. При цьому учений зауважив, що поширеність цього явища в частині поліських говірок, сусідніх з південно-східними, «ніскільки не змінює його загальної оцінки як типово південно-східного, оскільки є безсумнівним, що на Поліссі м'якість шиплячих в указаних словоформах є результатом впливу південно-східних говорів» [4, 152].

Це твердження дещо суперечить нашим спостереженням над говірками Бориспільського району Київської області [2], що належать до перехідних від східнополіських до середньонаддніпряньських говірок. Нами помічено, що форми *леж'ат*, *ус'коч'ат'*, *лош'а*, *кур'ч'а* частіше трапляються в говірках, багато рис яких свідчать про їхню поліську основу. Свого часу К. Михальчук говірки Бориспільщини відніс до «пів-

нічно-українського піднаріччя українського наріччя», виділивши серед основних рис цих говірок форми *держать*, *ускочать*. Цю ж особливість К. Михальчук відзначив і для «канівсько-перечавського різноріччя» (сучасні середньонаддніпряньські говірки), підкресливши, що в цих говірках /ж/, /ч/, /ш/ часто бувають м'якими: *лежять*, *ускочать*, *лошя* [8, 453]. Ці дані підтверджують дослідження Г. Мартинової, які засвідчують, що основний ареал м'яких шиплячих охоплює лише частину території середньонаддніпряньських говірок — трохи більше її половини, причому епіцентр припадає на її північну частину. Значним клином цей ареал заходить на територію сусідніх східнополіських говірок [7, 151]. Про ширшу територію цього явища, яке охоплює і поліські говірки, писав Ю. Шевельов: «у досить численних південно-східних говірках ствердіння оминуло дві морфологічні категорії: іменники сер. роду зі вставним –ат- у непрямих відмінках (*ведмеж'а*, *лош'а*, *курч'а*) і 3 ос. мн. дієслів четвертого класу (*біж'ат'*, *крич'ат'*). Зона першого з цих архаїзмів сягає від Корсуня-Шевченківського та Білої Церкви на заході до Лубень і Бахмача на сході та від Бахмача й Ніже на на півночі до Черкас на півдні. Форми на кшталт *біж'ат'* мають іще більшу зону поширення, яка повністю покриває зону поширення типу *лош'а*, а крім того обіймає ще район довкруг Києва, переходить Ворсклу на сході й захоплює степові говірки на півдні, починаючи з Кременчука та Первомайська» [11, 702].

На думку Ю. Шевельова, «ця зміна (ствердіння середньопіднебінних — Л. Д.) розпросторювалася не з якогось одного осереддя, а спонтанним дублюванням локальних процесів, незалежних один від одного. Цьому могли сприяти контакти з мовами, де палаталізація середньопіднебінних не припускається, тобто з польською у випадку лемківських, підляських, а можливо й подільських говірок, з білоруською у випадку східно- та середньополіських» [11, 703]. Такий висновок Ю. Шевельова певною мірою

спростовує твердження А. Залеського про вплив південно-східних говорів на появу м'яких шиплячих у поліських говірках. Очевидно, напрям впливу був протилежним: саме поліські говірки стали своєрідною перешкодою поширення ствердіння шиплячих у середньонадніпряньських говірках. Обґрунтувати цю тезу допоможе докладний розгляд усіх позицій, у яких можливі м'які шиплячі у поліських говірках, або говірках, які мають поліську основу; це у свою чергу дозволить уточнити межі поширення цієї давньої риси української мови, з'ясувати причини ствердіння середньопіднебінних та виявити умови, за яких м'якість шиплячих зберігається. Зауважимо, що причини, час, умови та географія ствердіння шиплячих в говорах української мови до сьогодні лишаються не до кінця вивченими. На думку вчених, головним фактором ствердіння шиплячих в українській мові стало те, що м'якість шиплячих була функціонально іррелевантною рисою, відповідно активізувала свою дію загальномовна тенденція до заощадження артикуляційних зусиль, кінцевим результатом якої й була диспалаталізація шиплячих [5, 49]. Як пише Ю. Шевельов, «її збереження в деяких морфологічних категоріях (у словах типу *клоччя*, а в діалектах також *лошия* та *біжять* показує, наскільки слабким був імпульс цього процесу, адже зазвичай звукозміни долають морфологічні бар'єри. Таким чином, палаталізовані середньопіднебінні, нехай лише на алофонічному чи морфологічному рівні, але втрималися в мові» [11, 707].

Проаналізувавши особливості функціонування шиплячих в українських говорах, А. Залеський відзначив, що позицією, де найшвидше відбувається ствердіння шиплячих, є положення перед голосними /e/ та /и/. На його думку, стимулюючим чинником, який прискорює цей процес у зазначених умовах, є «тиск системи»: у системах цих говірок решта категорій приголосних у позиції перед /e/ та /и/ виступає тільки в твердо-му варіанті [6, 11]. У говірках полісько-середньонадніпряньського порубіжжя, зокрема в говірках Бориспільщини, шиплячі перед /e/ та /и/ переважно тверді: *'ни'жен'кы'* (Гл), *зап'р'ажени*, *з'вичени* (Лб), *на Х'решчен':а*, *Во'дохри'ше* (Ів), *ве'чера*, *к'лечен':е* (Лб), *тше'ниц'а* (Гл, Лб), *'ранше* (Ів, Лб), *пит:рушена* (Лб), *на'чин':а'* (Ст), *пре'чиста* (Гл), *пич:и'н'айут'* (Ст), *о'ч:им*, *ро'гачиком* (Лб), *прогр'ішила* (Ів), *за'житочни'* (Сш), *й'жлилу* (Лб), *'жива* (Кй), *б'і'жит'* (Ів), *дир'жит'* (Кй). Водночас зафіксовано значну кількість словоформ, у яких шиплячі, зокрема в позиції перед /e/, є напівпом'якшеними: *й'же ж* (Рг), *ро'жечок* (Лб), *но'жем* (Рг), *кл'учем* (Лб), *'Паиченко* (Кр), *иш'че* (Кр), *ше* (Кй), *натож'чем* (Рг), *иш'ед'ри'юка* (Лб). Такі ж форми фіксувала в

середньонадніпряньських говірках Г. Мартинова: *ше* (Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.), *'дуже* (Степанки Черкаського р-ну Черкаської обл.), *ише* (Лазірки Оржицького р-ну Полт обл.), *иш'че* (Біівці Лубенського р-ну Полтавської обл.), *иш'идру'вали* (Зорівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.). Пом'якшена вимова шиплячих перед /и/ трапляється зрідка: *чи* (Кй, Лб), *чим* (Кй), *жи'вен'ко* (Лб).

Найчастіше м'яким чи пом'якшеним у бориспільських говірках виступає /ч/. Б. Шарпило, аналізуючи це явище в слобожанських говірках, відзначив, що, очевидно, це архаїчна риса, функціонування якої підтримується впливом російської мови [9, 13–14]. Наявність м'якої фонемі /ч/ у говірках української мови Ю. Шевельов також пов'язував з впливом російської мови: «на крайньому сході України то є, вочевидь, пізня (XIX або XX ст.?) інновація, спричинена російським впливом» [11, 707]. Зазначимо, що досліджувані говірки теж зазнали впливу російської мови, що особливо проявляється в лексиці, однак на фонетичному рівні цей вплив малопомітний. Про це свідчить той факт, що навіть у запозичених лексемах [ч] звучить твердіше порівняно з його російським відповідником; лише зрідка зафіксовано лексеми, в яких зберігається його пом'якшення: *ко'роче* (Лб), *поче'му* (Вр), *ви'раш'чуйут'* (Лб), *воби'че* (Лб). У переважній більшості запозичень з російської мови [ч] твердий: *с'і'час* (Ів, Сш), *и'наче* (Ст), *насто'йашич* (Кй), *чама'дани* (Гл), *ча'р'дак* (Вр), *'нача'й* (Лб), *отв'і'чайе* (Вр), *об'и'ш'чав* (Ст), *ручи'йок* (Сш).

У досліджуваних говірках м'якість шиплячих найчіткіше проявляється в позиції перед /і/: *кала'ч'і* (Кр), *пани'ч'і* (Ст), *ора'ч'і* (Вр), *на пи'ч'і* (Лб, Ст), *д'вич'і* (Ів), *ме'ри'ч'і'* (Лб), *при'ч'і'лками* (Кр), *й'д'і'ж'і* (Рг, Ст). Однак часто навіть у позиції перед /і/ шиплячі виступають лише пом'якшеними: *кл'у'ч'і* (Лб), *й'но'ч'і'* (Вр), *Ви'та'ч'і'ю* (Кй), *рога'ч'і'ю* (Ст), *йа'й'пла'ч'і'* (Ст), *з'рош'і'* (Кр, Рг, Ст). Поширеними в досліджуваних говірках є діалектні форми, де на місці очікуваного літературного /і/ виступає [и] або [и^і], перед якими шиплячий є твердим, рідше пом'якшеним. Переважно це форми називного відмінка множини: *з'роши'* (Вр, Лб Рг, Ст, Сш), *з'руши'* (Вр), *'очи'* (Кй); форми родового відмінка іменників І відміни: *Арт'і'монши'* (Лб), *ни'Кол'і'ни'Гриши* (Лб), рідше в інших формах: *И'р'жиши'ч'і'ю* (Сш), *на'п'лечи* (Вр). Регулярно закінчення -и, -и^і виступає в усічених формах множини прикметників та прикметникових займенників: *'наши* (Вр, Кй), *'ваши'* (Вр), *но'в'ейши* (Вр), *чу'жі'* (Ст), *од'мериши* (Кй), *с'тарши* (Вр, Ів), *'дал'иш'* (Ів), *дур'н'иши'* (Вр), *ро'бочи'* (Ст); рідше на місці етимологічного /e/: *'жинчиної'* (Рг), *'жинка* (Ів, Лб).

Не засвідчено м'якої вимови шиплячих у позиції перед /o/ та /y/: 'жорна (Ів), обло'жок (ЛБ), 'замужом (Кй), шо'ковий'і (Кй), шо ні'шо (Ів), ні'чого (Гл, Ів), к'дма'чок (Ів), з'вечора (Гл), доко'човували, 'Пол'шчойу, кри'чу (ЛБ), 'мичут', 'мочут' (Ст), 'вичун'ау, чу'нок (ЛБ), д'і'жу (Рг), пі'д'кошуйе'а (Гл), поза'в'ішувани (ЛБ), повит'рушували (Кй). Лише в кількох лексемах зафіксовано пом'якшений [ч]: ви'качує (Рг), п'лачут' (ЛБ). Так само переважно твердим є шиплячі у позиції перед /a/: чаву'нец' (ЛБ), ў мн'а'ча (Ст), хлоп'йа'ча, ду'ша, со'ша (ЛБ), 'шапку (Рг), к'рашанки (Ст), ме'жа, сто'рожка, 'жалослив'і (ЛБ), стр'ічайут' (Рг); пом'якшену вимову шиплячих перед /a/ зафіксовано рідше: глибо'чани (Гл), д'і'чата (Ст), сан'чатах (ЛБ), 'суш'а'ц'а (Рг), с'тарша (ЛБ), 'жар'ат' (ЛБ).

Однією з особливостей бориспільських говірок є збереження м'якої вимови у словах на зразок ло'ш'а, ло'ш'ата, з ло'ш'ам, гарбуш'ч'а, гарбуш'ч'ата (ЛБ) та дієсловах теп. ч. 3 ос. мн.: де'р'ж'ат' (Вр), лі'ж'ат' (Вр), во'рож'ат' (Вр), блиш'ч'ат' (ЛБ), по'бач'ат' (ЛБ), б'і'ж'ат' (Гл), б'і'ж'ат' на по'с'олок (Вр), 'виб'іж'ат' ўвечер'і (Ст), у'с'і 'чисто п'лачут' / кри'ч'ат' (Ів), кри'ч'ат' л'уди (ЛБ), 'бат'ко кри'ч'ат' / так кри'ч'ат' (ЛБ), там на'водиц'а 'нитки / а тут у'же те шо 'вич':ат' (Ст). Зазначимо, що в інших словоформах в аналогічній позиції шиплячі є твердими: лі'жали (ЛБ), але два си'ни ле'ж'ат' (ЛБ); накри'чаў (ЛБ), 'буде кри'чат' (Вр), але кри'ч'ат' (Ів, ЛБ).

На думку А. Залеського, властива середньо-наддніпряньським говіркам м'якість шиплячих у формах типу ло'ш'а, б'і'ж'ать, сн'іш'ат' виступає лише на морфемному стику, «який цілком допускає можливість підтримки цієї м'якості аналогією до відповідних іменних та дієслівних форм з основою на м'який передньоязиковий приголосний» [6, 14]. На зв'язок м'якості шиплячих у словоформах б'іж'ат', ускоч'ат', лош'а з вирівнюванням за аналогією до форм лет'ат', нос'ат', тел'а вказував О. Шахматов [10, 72]. Вплив імениників середнього роду типу чаєня, каченя на збереження м'якості шиплячих в іменниках лош'а, курч'а відзначав О. Дорошкевич [3, 103]. О. І. Варченко висунув заперечення проти запропонованого О. Дорошкевичем і О. Шахматовим пояснення збереження м'якості шиплячих, аргументуючи тим, що в деяких говірках Лубенщини (і в інших поодиноких середньо-наддніпряньських говірках) шиплячі бувають м'якими не лише перед а < е' у словоформах типу біж'ат', крич'ат', лош'а, а і в інших позиціях [1, 209–212]. А. Залеський спростував цю думку, покликаючись на дані Атласу української мови та інші дослідження середньо-наддніпряньських говірок (праці О. До-

рошкевича, П. Бузука, В. Брахнова), які засвідчують, що шиплячі виступають м'якими тільки в тих формах, де їхня м'якість підтримувалася аналогією до відповідних дієслівних та іменних форм, а в решті фонетичних і морфологічних позицій диспалаталізувались. Водночас А. Залеський відзначив, що лише в поодиноких говірках, наприклад, сіл Прилуцького р-ну Чернігівської обл., зафіксовано окремі випадки вирівнювання іменників чоловічого роду в дав., орудн., місц. відмінках множини за іменниками з основою на м'який приголосний: у куш'ч'ах, куш'ч'ами, сторо'ж'ами, кор'ж'ами, с товари'ш'ами та ін. [5, 55]. Наші дослідження говірок полісько-середньонаддніпряньського порубіжжя показують, що такі випадки є не поодинокими, а регулярними, зокрема в говірці с. Любарці Бориспільського р-ну Київської обл. зафіксовано: у кала'ч'ах, у куш'ч'ах, в кор'ч'ах, на плеч'ах, на у'ш'ах, у приш'ч'ах, на но'ж'ах, по но'ча'х, голо'ва у'вош'ах, ни розбага'т'іли на цих грош'ах, на о'ч'ах, с пла'ч'ами, за кл'у'ч'ами, но'ж'ами, хруш'ч'ами. Такі ж форми фіксувала Г. Мартинова у середньонаддніпряньських говірках: на плеч'ах (Дівички, Виповзки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл., Слобода-Петрівка Гребінківського р-ну Полтавської обл., Біївці Лубенського р-ну Полтавської обл., Сазонівка Оржицького р-ну Полтавської обл., Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., Байбузи Черкаського р-ну Черкаської обл.), ў уш'ах (Коробівка Золотоніського р-ну Черкаської обл.), на д'ріш'ч'ах (Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.); но'ж'ами (Дівички Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.), д'ріш'ч'ами (Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.), дро'ж'ами (Федорівка Глобинського р-ну Полтавської обл.), рога'ч'ами (П'ятигори Тетіївського р-ну Київської обл.).

Дослідження значного обсягу текстів з говірок Бориспільщини дало змогу виявити новий матеріал, мало представлений у науковій літературі, що дозволяє скоригувати окремі висновки щодо поширення і збереження давніх рис української мови в її діалектах. Наведений матеріал засвідчив, що в більшості позицій шиплячі в говірках сіл Бориспільського району Київської області є твердими; водночас однією з прикметних ознак цих поліських за походженням говірок є наявність м'яких шиплячих, які виявлені у трьох позиціях: у дієслівних формах 3 ос. мн. теп. ч., в іменниках середнього роду типу ло'ш'а та у дав., орудн., місц. відмінках множини іменників чоловічого, середнього та жіночого родів. Частота вживань і стійкість цих форм свідчить про їх давній, а не запозичений характер, однак наскільки такі форми поширені територіально, як

глибоко вони проникають далі на північ від середньонаддніпряньського говору, поки що сказати важко. Відповіді на ці питання можуть дати подальші лінгвогеографічні дослідження східнополісько-середньонаддніпряньської межі, а також поглиблене опрацювання значної кількості

діалектних текстів, які репрезентують цю територію. Адже саме діалектний текст дозволяє не лише виявити окремі говіркові риси, але й простежити частоту вживання їх у тексті, що є ознакою їх системності та архаїчності.

1. Варченко І. О. Лубенські говірки і діалектна суміжність / І. О. Варченко. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1963. — 251 с.
2. Бідношия Ю. І. Говірки Бориспільщини : Сучасні діалектні тексти та пам'яті мови / Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. — К. : Ін-т української мови НАН України, 2008. — 480 с. : іл.
3. Дорошкевич О. Сторінка для характеристики говірки с. Хоцьок Переяславського повіту на Полтавщині / О. Дорошкевич // Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука. — К. : Вид-во укр. наук. тов-ва, 1915. — С. 101–122.
4. Залесский А. Н. Специфика диспалатализации шипящих в юго-восточном наречии украинского языка / А. Н. Залесский // Общеславянский лингвистический атлас : Материалы и исследования. — 1982. — М. : Наука, 1985. — С. 152–176.
5. Залеський А. М. Причини ствердіння шиплячих в українській мові / А. М. Залеський // Мовознавство. — 1986. — № 6. — С. 48–58.
6. Залеський А. М. Реконструкція послідовності етапів ствердіння шиплячих в українській мові / А. М. Залеський // Українське мовознавство. — К. : Вища школа, 1985. — Вип. 13. — С. 10–17.
7. Мартинова Г. Середньонаддніпряньський діалект. Фонологія і фонетика / Г. Мартинова. — Черкаси, 2003. — 368 с.
8. Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной Руси в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край. — СПб., 1872. — Т. 7. — 608 с.
9. Шарпило Б. А. Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослов'янських (старобільських) говірок / Б. А. Шарпило // Діалектологічний бюлетень. — К., 1960. — Вип. 7. — С. 13–14.
10. Шахматов О. Короткий нарис історії української мови // Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників страукраїнщини XI — XVIII вв. / О. Шахматов, А. Кримський. — К., 1922. — 172 с.
11. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. — Харків : Акта, 2001. — 1054 с.

**Список скорочень населених пунктів
Бориспільського р-ну Київської області**

Вр — Вороньків
Гл — Глибоке
Ів — Іванків
Кй — Кийлів
Лб — Любарці
Рг — Рогозів
Сш — Сошників
Ст — Старе

Ljudmyla Dyka

**THE HUSHING CONSONANTS
IN THE SUBDIALECTS OF BORYSPIL REGION**

In the article based on the material of modern dialectal texts some examples of the preservation of the hushing consonants' softness in some forms of the verbs and nouns are analyzed; the statement about the impact of the South-Eastern dialects on the preservation of the mediopalatal sounds' softness in the Polissya subdialects is questioned.

Key words: dialect, transitional subdialects, Middle Dnieper dialect, the softness of the hushing consonants.

Матеріал надійшов 19.11.2012.